

BATIDAKİ İSLAM ÇALIŞMALARI ÜZERİNE*

Ahmet DAVUTOĞLU**

Gerçekten Oryantalizm, çok tartışıldığı zannedilen bir konu; fakat öyle bir konu ki, her bir dönemde yeniden tartışılması ve yorumlanması gerekiyor. Özellikle 11 Eylül sonrasının atmosferinde, oryantalist çalışmalara ve bizim oryantalist çalışmalara dönük tavrımızla ilgili düşüncelere yeniden yoğunlaşmamız gerekiyor. Bu bakımdan zamanlaması son derece doğru olan ve önemli bir konudur. Bu konuya tekrar döneceğim. Bu dönemde Oryantalist çalışmalarla ilgilenmemiz önem taşıyor. Ancak ben, konuşmanın kısa bir akışını arz etmek istiyorum.

Ben Oryantalizm'le ilgili -hepinizce benden fazla malum olduğunu bildiğim için- kısa bir tarihçe verecek ve sonra Oryantalizm'in bugünkü önemi üzerinde duracağım.

İlk kısımda, Oryantalizm'in tarihî arka planını; ikinci kısımda Oryantalizm'i, yol açtığı birtakım problemler ve sağladığı imkanlar açısından dört perspektifte ele almaya çalışacağım:

- i. Birincisi ontolojik açıdan, yani bir öznenin bir nesneyle ilişkisi, araştırma konusu itibarıyla nasıl problemlere yol açıyor?
- ii. İkincisi, bir bilgi paradigması olması açısından, yani epistemoloji açısından.
- iii. Üçüncüsü, ürettiği norm ve aksiyomlar açısından,
- iv. Dördüncüsü de, siyasal açıdan ki, Oryantalizm sadece akademik bir faaliyet olarak kalmadı, ciddi siyasî sonuçlar da doğurdu ve ciddi siyasî kaynaklardan etkilen-di.

Üçüncü kısımda da, bu yeni dönemde nasıl bir gelecek projeksiyonu çizebiliriz ve bu çalışmalara dönük tepkimizi nasıl geliştirebiliriz, bunun üzerinde durmaya çalışacağım.

GİRİŞ

Girişte, konuyu biraz çarpıcı bir şekilde ortaya koymak için, müsaade ederseniz bir hatıramı nakletmek istiyorum.

* Bu yazı, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 11-12 Mayıs 2002 tarihinde düzenlediği "Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batıda İslam Çalışmaları" konulu sempozyumda sunulan açılış konferansının çözümüdür. İsimlerin yazılışındaki muhtemel hatalar, çözüm işlemine atfedilmelidir. (marife)

** Büyükelçi, Prof. Dr., Beykent Üniversitesi, dahmet@beykent.edu.tr

Bazen bir kitaptan sürekli bir teoriyi okursunuz, fakat çarpıcı bir olay size o kitaptaki bütün bilgilerden çok daha fazla etki yapar ve bu konuyla daha yoğun bir şekilde ilgilenmeye başlarsınız.

Bundan yaklaşık 12 sene önce, Malezya'da ders vermek üzere davet edildiğimde -doğrusu uzak bir diyar, farklı bir kültür fakat- paradigmatik bir değişme olacağını düşünmeden gitmiştim. Gittiğimden kısa bir süre sonra, Siyasî Düşünce Tarihi okutmam istendi. Dünyanın her tarafında klasikleşmiş bir siyasî düşünce müfredatı vardır. Bunun da klasikleşmiş kitapları vardır. En klasik kitabı da Sabine'ın *History of Political Thought* isimli kitabıdır. Ders müfredatı açıklanırken, bu öğrencilerin zamanla Amerikan üniversitelerinde okuyacağını ve dolayısıyla bu klasik paradigmayı bilmeleri gerektiğini düşünerek, bu eksende bir hazırlık yapmayı planlıyordum.

Sınıfa girdiğimde değişik bir tabloyla karşılaştım: Mübalağasız küçük bir Birleşmiş Milletler gibi bir sınıf; içinde Amerikalısı, El Salvadorlusu, Afrikalısı ve Asyalısı, Çinlisi ve çokça Malay olan bir topluluk, bir sınıf. Bir sınıfa baktım, bir de elimdeki ders kitabına baktım; ciddi bir çelişkiyle karşı karşıya kaldım. Ders kitabı Eski Yunan'dan başlıyor, -Eflatun, Aristo- oradan Roma'ya geçiyor; sonra Hristiyanlık, Orta Çağ, Rönesans ve Modernite ile devam ediyor. Bu kitabın içinde bir tek Çinli yok. Halbuki sınıfta Çinliler var ve biz biliyoruz ki gelişmesiyle ve ürettiği düşüncelerle Çinliler ve Çin siyasî tarihi Eski Yunan'dan en az bin, iki bin yıl öncedir. Sınıfta Hint kökenliler var, bir tane Hintli yok kitapta. Yine biliyoruz ki, daha Ari toplumu batıya göç etmeden önce Hindistan'da, milattan önce 1200'lerde ciddi siyasî yapılar oluştu. Hatta ondan, Ari medeniyetinden önce David medeniyeti -ki insanlık tarihinin en eski medeniyeti- çok ciddi bir birikimi daha sonraki medeniyetlere aktarmış. Kitapta bir tek Hintli yok. Sınıfın çoğu Müslüman, ama kitapta bir tek Müslüman yok.

Şimdi bu kitabı bu öğrencilere okuttuğunuzda ciddi problemler çıkacaktır. Bu sadece o gün orada yaşanan konjonktürel bir problem değildi; dünyanın her yerinde, özellikle Batı-dışı havzalar, Batı-dışı kültürler de bugün aynı problemle karşı karşıya. Türkiye'de de bu problemler var, el-an var. Hâlâ siyasî düşünce tarihi okuyanlar, mesela bir Osmanlı düşünürünü görmeden, Kınalızade'yi hiç bilmeden, Makaveli'yi çok iyi öğrenmek zorunda kalıyorlar. Öğrencilerinize aslında şunu demiş oluyorsunuz: "Siz tarihte yoksunuz." Bu, "görünüşte tarihte yoksunuz" demek, ciddi bir problem gibi görünmüyor bir anda, ama esas sonucu şu: "Tarihte olmayan, bugün de olamaz, yarın da olmayacak." Verdiğiniz gizli bilinç, hiçbir yorum yapmazsanız, hiçbir şey söylemezseniz, "siz tarihe hiçbir katkıda bulunmadınız" demenize gerek olmaksızın, o insanların zihinlerine yerleştirdiğiniz bilinç, "siz bugün yoksunuz, yarın da bir şey söyleyemeyeceksiniz" bilincidir.

Bunun üzerine müfredatı değiştirdim. Konfüçyüs'ten başlayan, Tao-te Ching'den, Hint düşüncesinden sonra Yunan'a gelen ve sonra İslam düşüncesine yoğun olarak yer veren, Osmanlı siyasî düşüncesini içine alan, Batı düşüncesinin hemen hemen bütün düşüncelerini içine alan bir ders müfredatı geliştirmeye çalıştım.

İlginç bir şeyle noktalayayım bunu: Bu problem oryantalist akademyanın bir ürünüdür. Sadece Doğu'ya dönük bir bakışı değil, belli bir entelektüel arka planı yansıtır. Onun üzerinde konuşma içinde durmaya çalışacağım.

Orada Kınalızade'yi okuttum, *Ahlâk-ı Alâî* ve Machiavelli'yi mukayeseli olarak okuttum. Seneler sonra Türkiye'ye döndüğümde orada yüksek lisans yapan bir öğrencim üniversiteye dönmüş, ders vermeye başlamış. Bana bir *e-posta* göndermiş: "Hocam, bu üniversitede kalite çok düştü. Burada yeni yetişenler Kınalızade'yi bile bilmiyorlar." Ben de cevabı *e-postamda* şunu yazdım: "Türkiye'dekiler de bilmiyor." Şimdi o

öğrencim, Kınalızâde'yi o zaman önemli bir şahsiyet olarak öğrendiği için, şimdi onun bilinmemesini önemli bir eksiklik olarak görüyor.

Oryantalizm meselesinin arkasındaki entelektüel zihniyet, aslında bir varoluş problemi. Tarihte bir varoluş problemi, bu noktada anlam taşır. Yoksa, oryantalistler, bizim tarihî arka planımızla ilgili ne tür teknik çalışmalar yaptılar, bunun etüt edilmesi önemli; ancak, bir gelecekle ilgili projeksiyon çizeceksek, bu varoluş problemiyle doğrudan ilgilenmek zorundayız. Ve burada da Oryantalizm ile bizim yüzleşmemiz de zannedildiği gibi, oryantalistler ve buna tepki gösterenler ya da bunu aktaranların ötesinde, bir zincir var: Dörtlü bir zincir. Oryantalizm'i öğreten, Batı'da gelişen bir entelektüel arka plan. O temel varsayımlarına girmeye çalışacağım: Oryantalist düşünce, onun bizdeki entelektüel camiayı etkileme halkası ve buradaki etkinin Türk akademiyasına ve genelde Doğu akademiyasına yansması. Zincir etkisi yapan bir süreçle, aslında farkında olmadan kavramlarıyla, kategorileriyle, disiplinleriyle bir entelektüel birikim, bir başka entelektüel çevreye aktarılıyor. Bunun üzerinde durmak zorundayız ve mesele sadece, İslâm medeniyetinin Yunan'la ya da Hint'le hesaplaşması, yüzleşmesi, karşılaşması esnasında ortaya çıkan bir aktarım ve yorumlama problemi değil. Ve bunun, Edward Said'in, katıldığım tanımlamasıyla "hegemonik" bir arka planı da var. Bunun o çerçevede görünmesinde, değerlendirilmesinde mutlaka fayda mülâhaza ediyorum.

I. ORYANTALİZMİN TARİHİ ARKA PLANI

Şimdi tarihî arka planına baktığımızda, dört ana dönemden bahsedebiliriz. Değişik dönemlendirmeler yapılabilir ve her bir dönemlendirmenin de kendi içinde tutarlılığı olabilir. Ancak dört ana dönemden bahsedebiliriz:

i. Birisi, 1784'te Asiatic Society'nin Kalküta'da kurulmasına kadar olan dönemdir. Kalküta'da kurulan bu "Asya Çalışmalar"ı, Hastings'in idaresi esnasında oraya giden İngiliz entelektüellerinin oluşturduğu çalışmalara kadar olan bu dönem, oryantalistlerin daha edilgen, İslâm medeniyetinin ve Doğu medeniyetinin daha etken görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde Oryantalizm çalışmalardaki temel motivasyon, başka bir kültürü hatta kendi üzerine egemen olan bir kültürü tanımadır.

Yıllar önce Ürdün'de bir Batılı şarkiyatçı, ilk Kur'an tercümeleri üzerine bir konferans vermişti. Çok ilginçtir, ilk Kur'an tercümelerinin sistematik şekilde yapılması 17. yüzyılda başlar. Mesela Dario'nin ilk tercümesi 1630'dadır. "Niçin 17. yüzyılda Kur'an tercümeleri yapıldı?" dendiğinde, şu cevabı vermişti: "O zaman İslâm medeniyeti bizi, Avrupa'nın bir köşesine sıkıştırmıştı. Ve biz dünyayı tanımak zorundaydık." Teoloji alanında olduğu gibi stratejik alanda da tercüme ve çalışmalar var. Hollanda amirali Nassau, Hollanda ordusunu İspanya ordusuna karşı organize ederken, Osmanlı ordusundan ciddî şekilde etkilenir. O dönemde, daha üstün gibi görülen Osmanlı'nın siyâsî ve askerî yapısı ve ordusuyla ilgili yapılan çalışmalar var. Jean Bodin'in, "Osmanlıya Bakışı" gibi.

Bu dönemi de ikiye ayırabiliriz. Hatta 1453'e kadar olan dönem ki, bu tarih, bence ciddî bir kırılmadır ve bu ilk defa bizim tarafımızdan söylenen bir şey de değil. *Pierre Martino*, 1906'da yazdığı Oryantalizm'in yükselişi ile ilgili kitabında Oryantalizm'in, klasik Oryantalizm'in doğuşu olarak 1453'e işaret eder. İstanbul'un fethi ile birlikte, buradaki Grek kökenlilerin Avrupa'ya gidişi Oryantalizm çalışmalarını hızlandırdı, der ve bu ayrımı yapar. 1453'ten 1780'e kadar olan dönemde, bir başka etken olarak kültürü tanıma çabası zikredilebilir. Ve ciddî çalışmalar da yapmışlardır, takdirle de anmak lazım. 1700'lerde üretilen çalışmalara baktığımızda Bibliothèque

Oriente'nden tutunuz da, -sadece İslâm dünyasına dönük değil- Japon gramerine, Çin gramerine kadar 20 tane büyük gramer eserinin, gramer ve linguistik çalışmalarının üretildiğini görüyoruz ki bu yoğun bir faaliyettir. Bir anlamda, daha sonraki oryantalistler o dönemi, savaşa hazırlanan bir entelektüel grubun araştırmalarının oluşma dönemi olarak görmüşlerdir. Çalışmaların hemen hemen hepsi linguistik, dil-gramer çalışmalarına dönüktür ve bu yönüyle daha sonraki çalışmalara hazırlık mahiyeti taşır. 1784 tarihi niçin bir kırılma noktası? Bengal'deki İngiliz idaresi, oryantalist çalışmaları, böyle bir kültürü tanımak faaliyeti olmaktan çıkarıp idare ettiği, sömürmeyi planladığı bir toplumu yönlendirmenin bir parçası haline getirir. Hastings entelektüel derinliği olan birisi değil, bir genel validir. Getirdiği kişiler, William Jones -"Oriental" diye de takma adı vardır-, Kubrok ve diğer isimler. Temel gayesi toplumu tanıma ve o toplum üzerindeki siyasî bir projeyi hayatı geçirme şeklinde bir yaklaşımdır. Bunun siyasî ve ekonomik karşılığı, aynı dönemde Bengal'de vuku bulan ekonomik arka planı olan siyasî bir uygulamayla gösterilebilir. Bengal, o döneme kadar Asya'nın ve dünyanın en canlı ekonomik alanlarından, yoğun üretimin olduğu alanlardan birisi. Bengal'deki yerel sanayi, Bursa'daki atölyeler gibi, el emeğinin yoğun olduğu ama son derece verimli bir ekonomik arka plan sağlıyor. İngilizler oradaki sanayi sürdürükçe kendi sanayi ürünlerinin, İngiliz mamullerinin oraya giremeyeceğini düşündüklerinden, bu üretimin yapıldığı yerdeki bütün ustaların parmaklarını kesmişlerdir. Düşünün, Bursa'ya geliyor, "eğer Bursa'da ipek üretimi devam ederse, benim Londra kumaşım burada yer edinmeyecek" diye Bursa'daki bir neslin parmaklarını kesiyorlar. İşte bu uygulamanın yapıldığı dönemde de, oryantalist çalışmalar ve The Asiatic Society, Kalküta'da doğuyor.

Şimdi bunların ikisi arasında bir irtibat mutlaka var. Bu irtibat sonuç olarak var ama, oryantalist çalışma yapanların hepsini de bu kategoride düşünmemek lazım. Bu çalışmaların bir kısmı gerçekten ciddi bir akademik, entelektüel çaba olarak göz önünde bulundurulmalı.

ii. 1780'den II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemi de ikiye ayırabiliriz: İlk ivmenin başlaması 1780'de, ama esas yükseliş, Oryantalizm'in gerçekten zirveye ulaşması 19. yüzyıldadır. Ve bu yüzyıl -baştaki anekdotla irtibat kurmak açısından söyleyebiliriz ki- aynı zamanda Aydınlanmanın üzerinde modern tarih düşüncesi, Avrupa-merkezli tarih, Avrupa-merkezli felsefe, Avrupa-merkezli düşünce tarihinin oluşma dönemidir. Gerçekten de demin siyasî tarihle ilgili verdiğim şey, sadece siyasî düşünce tarihine has bir şey değildir; felsefe tarihi de okusanız böyle akar, ekonomi tarihi de okusanız böyle akar. Bu yüzyıl bütün tarihin bu şekilde aktığı, tarihin böyle seyrettiği kanaatinin yoğun olarak kabul edildiği bir dönemdir. Ve bu dönemde kurumsallaşma da başlamıştır. İlk önemli oryantalist merkezler, bu dönemde kurulur. Tarihleri -kıyas etmek için söyleyelim- Britanya'dadır ilk Oriental Society'nin kurulması, 1781. Paris'te 1822'de kurulur. Royal Asiatic Society, Londra'da 1823'te kurulur. American Oriental Society ise 1842'te kurulur. İlginçtir, Amerika o dönemde hâlâ izolasyon dönemini yaşamaktadır ve hâlâ dünyaya açılmamıştır. Ama nasıl bir dünyaya açılmadır bu: Ben doktora çalışmasını sürdürürken Kahire'deki Amerikan Üniversitesi'nde meşhur Journal of the American Oriental Society'nin bütün külliyatını tarama imkanı bulmuştum. 1865 ile 1870'li yıllar arasında olduğunu sanıyorum; o yıllardaki Journal of the American Oriental Society'deki makalelerden bir tanesi Hakkari'deki Kürt aşiretlerinin lehçe farkları üzerinedir. Düşünün, Amerika daha dünya sahnesine çıkmamış, ama oryantal çalışmalar Hakkari bölgesindeki Kürt aşiretlerinin lehçe mukayesesi üzerine bir çalışma yapıyor. Bunun ciddi bir entelektüel hazırlık olduğunu kabul et-

memiz, bu anlamda takdir etmemiz lazım ama aynı zamanda karşı karşıya bulduğumuz, yüzleşmek durumunda olduğumuz bu meydan okumanın ne kadar çaplı bir meydan okuma olduğunu da göz önünde bulundurmamız gerekir.

Oryantalizm bir taraftan felsefî arka planını da kazanmıştır bu dönemde. Üç tane örnek vermek istiyorum. James Mill'in *History of British India*'sı bu dönemde basılır, 1830'lar. Hegel, meşhur *Philosophy of History*'sini basar, 1843; ve Marx "British Rule in India" başlıklı makalesini yayınlar, 1857. Niye bu üçünü seçtim: James Mill, siyasî açıdan Hindistan'daki yapılanmanın Oryantalizm'le ilişkisini kurar. Hegel'i bu anlamda çok iyi okumak lazım. Öyle bir dünya tarihi çizer ki bizim karşımıza Asya'dan doğan, ama Asya'da çocukluğunu yaşayan ve gerçek olgunluğuna, kemaline Germenik kabilelerinin ellerinde Avrupa'da ulaşan *lineer* bir tarih anlayışı çıkar. Bu öyle tarih anlayışıdır ki, her şey gelip Avrupa'da biter: *Eurocentric* yaklaşım. Nitekim daha sonra Bryan S. Turner, Oryantalizm'in Marxizm'le olan ilişkisini izah ve tenkit ederken, Marxizm'in kendi içinde bir hesaplaşma yaşaması gerektiğini söylediğinde, "Hegelyen geçmiş, her şeyden önce Marksizm'i terk etmelidir" der. Hegelyen geçmiş kabul ettiğinizde, çok geri kalmış bir toplumdaki, Asya'dan başlayan ve kemaline Avrupa'da erişen bir tarih anlayışı çıkar. Mesela denir ki, Asya'da bir kişi hürdür, Roma'da ve Grek'te bir grup kişi; Germen toplumunda ise hürriyet objektif olarak bütünü kapsar. Şimdi bu akış, ister istemez sizin Asya'ya dönük bakışınızı *oryantal despotizm* veya *tarihinin geriye kalmış ürünleri* olarak yönlendirme gücü taşır. Biraz daha değişik versiyonlarına değineceğim.

Ekonomik açıya gelince: 1857'de *New York Times*'de yayınlanan "British Rule in India", Marx'ın Avrupa ekonomisi dışında yazdığı birkaç makaleden biridir. Bu makalesinde Marx, Hindistan'daki ekonomik arka planı, aynı şekilde tamamıyla Avrupa-merkezli bir analize tabi tutar.

Bunlar bize şunu gösterir: Entelektüel zemin hazırdır, kurumsallaşma tamamdır. Artık tarihin Avrupa-merkezli aktığı bir zihniyet, bir akademya içinde oryantalist çalışmalar, bu tarihin gerisinde kalan ve bu tarihin edilgin unsuru olan alanları yönlendirmek üzere bir anlamda harekete geçer ve büyük oryantalist kongreler toplanmaya başlar. Paris'te yapılır ilk kongre. 1873-1921 arası 16 büyük oryantalist kongre toplanır. Bu dönem, aralarında büyük müsteşrik Goldziher'in de bulunduğu önemli oryantalistlerin çıktığı, entelektüel zemin bulduğu hatta siyasî bağlantılara girdiği bir dönemdir. Burada da bir yöne dikkat etmek lazım; özellikle Almanya'daki çalışmalarda, II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde, Goldziher başta olmak üzere Yahudilerin oryantalist çalışmalara yoğun ilgisi vardır. Bu dönemdeki temel saik, Oryantalizm'in kolonyalizmle işbirliği yapması, sömürgecilikle beraber yürümesidir.

iii. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemi de ikiye ayıralım: Birisi, 1980'lere kadar olan dönem, bu dönem, *dekolonizasyon* dediğimiz, kolonilerde anti-sömürgeci faaliyetlerin başladığı dönemdir. Birden oryantalist çalışmaların, bu anti-sömürgeci faaliyetten sonra ortaya çıkan ulus-devletleri analize yöneldiğini, modernizasyon teorileriyle yakın bir oryantalist çalışma mantığının gelişmeye başladığını görürüz. Ama Oryantalizm'in esas siyasallaşması, 1980'lerden sonra başlar. İslâm'ın bir anlamda tekrar yükselişe geçişinden; siyasal alanda, ekonomik alanda, kültürel alanda bir canlanma hissedilmesinden itibaren '80'li yıllarda yeni bir oryantalist nesil çıkar. Bu aradaki geçişi Bernard Lewis gibi oryantalistler yapar. Ama o dönemden itibaren en kötü örneği Daniel Pipes'ta, iyi örneği olarak da, Esposito'da görülen, değişik varyasyonlarda ve İslâm'ın medeniyet birikimini incelemeye dönük faaliyetlerden ziyade, doğrudan İslâm toplumlarının siyasal, sosyal dinamiklerini incelemeye dönük bir oryantalist çizgi başlar. Ve bugün Batı'daki söylemlerin, mesela anti-İslâm söylemin,

gelişmesinde bu çizginin önemli bir payı var. Yüzleşmek zorunda olduğumuz bir çizgidir bu; çünkü o dönemde, İran Devrimi, arkasından Afganistan cihadı arkasından İntifada ve Bosna savaşıyla İslâm çalışmaları ciddi bir alan oluşturmaya başlar. Ve bu dönemde oluşan kavramlaştırmalara baktığımızda siyasî bir içerik de kendini gösterir.

Bu noktada bu değişimi görmek, gelişmeyi yansıtabilmek açısından bir anekdotla konuyu perçinlemek istiyorum. Meşhur Williams John Alden, *Taberî Tarihi*'nin mütercimidir, çok iyi bir mütercimdir; ayrıca oryantalist çalışmalarda objektifliği ile de bilinir. 1971'de *Themes of Islamic Civilization* diye bir kitap yazar. Yaptığı da, İslâm klasiklerinden derlemelerdir. Bunlar çok güzel tercümelerdir. Ve gerçekten İngilizce akademik yazımda, İngilizce'yi kullanmak durumunda olan ve İslâmî kaynaklarda tercüme sıkıntısı çekenler için de tavsiye edilebilecek bir kitaptır. Tercümesinde dürüsttür, iyi bir Hristiyan'dır ve Müslümanlara dönük özel bir önyargısı yoktur. Kitabın 1971 basımının girişinde çok çarpıcı bir önsöz var: "Ben bu başlığı *Themes of Islamic Civilization* diye koydum ama kimse benim, İslâm medeniyeti diye bir şeyin var olduğuna inandığımı zannetmesin. İslâm medeniyeti diye bir şey yoktur. İslâm medeniyeti olmadığı gibi, Hristiyan medeniyeti ve Konfüçyanist medeniyet de yoktur. Var olan tek medeniyet, teknoloji medeniyetidir." Williams John Alden ile 1993'te uluslararası bir kongrede beraberdik. Ben onun müzakerecisiyim. Konuşmasının başlığı "İslâm ve Batı Medeniyetleri Arasında Diyalog" idi. Huntington'a karşı bir başlık, sene 1994 ve makale kısa bir süre önce yayınlanmış. Müzakere esnasında, "Bir şeye dikkatinizi çekmek isterim" dedim. "1971'de yayınladığınız kitabınızda böyle bir ifade var. Bugünkü başlık ise, "İslâm ve Batı Medeniyetleri Arasında Diyalog". Bu demektir ki, İslâm medeniyeti diye bir şeyin var olduğunu düşünüyorsunuz, ki diyalog kurulması gerekiyor. Ne değişti, yani 1971 ve 1994 arasında 20 senede siz kendi düşüncenizi mi değiştirdiniz? Yoksa burada, daha çok Müslümanların daha yoğun olduğu bir akademik çevrede bulunduğunuz için *hipokrasi* (mürâfık) mi yapmaya çalışıyorsunuz?" gibi espriyle karışık bir soru sordum; biraz hukukumuz olduğu için kaldıracağını düşündüm. "Doğru" dedi, "yani bu tespit. Doğrusu, o kitabın bu kadar iyi hatırlanacağını düşünmedim, burada o yüzden bu kadar rahat konuştum. 20 sene içinde, [bu tabir çok önemlidir] İslâm medeniyeti, var olduğunu bize *empoze* etmiştir." diyor. Yani, İslâm medeniyeti, kendisinin tarihî bir gerçeklik olduğunu empoze etmiştir. Mesela 1950'li yıllarda, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında üretilen şeylere baktığınızda, oryantalist çalışmalar, geride kalmış, daha bir antik çalışmalar gibi görülüyordu. '80'li yıllarda modern çalışmalar içine girdi. Ve daha önce benzer şekilde çalışmalar yapan birçok kişi, "İslâm medeniyetini bu sefer acaba hangi dinamikler harekete geçiriyor" diye sordu. Bu konuda tam bir geçişi temsil eden, Von Gustave Edmund Grunebaum'un (1909-1972), bu çerçevede sorduğu, birçok araştırmaya zemin teşkil edecek mükemmel bir sorusu vardır. Hatırladığım kadarıyla, der ki: "Kabileler gelir, yükselir, düşer; devletler iner, çıkar; imparatorluklar gelir, gider. Ama İslâm tarihinde bir şey var, süren bir şey var: Nasıl oluyor da tüm bu iniş ve çıkışlara rağmen, sürmekte olan şey kendi devamını sağlayabiliyor?" Bu soru, Williams John Alden'in belirttiği değişimi de bir anlamda açıklayan bir soru veya onu daha da derinleştiren bir soru.

iv. Şimdi dördüncü bir döneme giriyoruz. Yani bu bütün bu tecrübenin üstüne, bence, 11 Eylül'den sonra yeni bir dönem başlıyor, yani 11 Eylül'ü siyasal açıdan milat gibi görenlerden değilim. Ama 11 Eylül'den sonra -11 Eylül'ün etkileriyle ve bu çerçevede doğrudan 11 Eylül'le ilgili olmamakla birlikte- iki özel konferans için davet edildim. İlki, Oxford Üniversitesi'nde St. Anthony's College'da yapmam istenen "Küre-

selleşme ve Medeniyetlerin Canlanması” etrafında bir konuşmaydı. İki hafta önce de Princeton Üniversitesi’nde “Transregional Studies” bölümünde, bir kişinin katıldığı ve yoğun olarak onun görüşlerinin tartışıldığı bir toplantıda “The Transformation of Concept of The Muslim World: Traditional, Modern and Global Perspectives (İslâm Dünyası Kavramının Dönüşümü, Geleneksel, Modern ve Küresel Perspektifler)” diye bir konuşma yaptım. Bu iki kurumun birisi Amerika’da, diğeri İngiltere’de, bu alanda en önemli çalışmaların yapıldığı yerler. Gördüğüm temel husus, tabiri caizse, yoğun bir ilgi var ve yepyeni piyasa oluşuyor. Akademik piyasa anlamında iş imkanı açısından söylemiyorum, gerçekten yoğun bir talep var. İlk şok atlatıldıktan sonra 11 Eylül’le ilgili şimdi hemen hemen Amerika’daki bütün kurumlar ilanlar veriyor. Arapça okutacak, İslâm tarihi, İslam teolojisi dersi verecek elemanlar aranıyor. Yeni bir alan ve bu, bence önümüzdeki dönemde ilgiyi artıracaktır. Burada sayın Dekanımızın, sitemlerine hak vermemek mümkün değil; İslâm dünyasından çok yetkin isimlerin bu yerleri doldurması gerekiyor. Aksi takdirde bu oryantalist çizgi içinde yetişmiş olan yeni oryantalistler her bir olayda İslâm dünyasını suçlu görecektir yeni bir atmosfer oluşturacaklar. Princeton’daki konuşmada Bernard Lewis de var. Özellikle Princeton’daki oryantalist yaklaşımları çok belirlemiş olduğu için ondan bir atıfla bir meseleyi aktarmaya çalışmıştım. Geleneksel İslâm ve modern İslâm arasındaki kurulan irtibat noktasında kavramlar çok yanlış kullanılıyor. Mesela, *darul-İslâm*, *darul-harb*, *cihad*, *ümme* kavramları bir araya getirildiğinde ve ulus-devlet bağlamıyla da örtüştürüldüğünde ciddi bir kavramsal yanlış ortaya çıkıyor, bu da İslâm dünyası ile ilgili bütün algılamaları sarsıyor. Bunlar artık zihinlerde kirlenmiş kavramlar şeklinde yer ediniyor. Klasik dönemdeki Müslümanların *darul-İslâm*, *darul-harb* kavramlaştırmasını sanki Türkiye’yle Yunanistan’ın ya da Almanya’yla Fransa’nın iki ulus-devlet olarak karşılaşması gibi kavramsal yanlışlamaya da yol açar tarzda anlayan bir oryantalist çizgi var. Bugün özellikle Filistin meselesinde bu çizgi, siyasal anlamda Müslümanlara dönük önyargıları artıracak bir etkide bulunuyor. Bu yeni küresel döneme hazırlıklı girmemiz lazım. Konuşmamın sonunda inşallah, bu hazırlıkların nasıl olması gerektiğiyle de ilgili, naçizane birkaç fikrimi sizlerle paylaşmak istiyorum.

II. ORYANTALİZMİN KAYNAKLARI

İkinci bölümde problem alanlarına girersek, sormamız gereken, Oryantalizm’in beslendiği kaynakların neler olduğudur?

i. Ontolojik Kaynak

Birincisi, ontolojik bakış itibarıyla yani varoluşsal bir problem olarak Oryantalizm nelerden besleniyor? Oryantalizm’in özellikle 1780’den sonraki oryantalist çalışmalarda kendini gösteren temel varsayımı, tarihi yönlendiren bir öznenin var olduğudur. Bu özne, geçmiş tarihe de doğrudan derinliğine gitmekte ve tarih bu özne etrafında akmaktadır. Buna karşılık değişmeye direnen bir Doğu var. Ezoterik, egzotik fakat farklı bir Doğu var. Burada tamıyla bir algı problemiyle karşı karşıyayız. Ve bu özne tavrını en iyi izah eden, kendisi bir oryantalist olmamakla beraber önemli bir siyaset felsefecisi olan ve hâlâ yaşayan Johann Galtung, -Türkiye’ye geldiğini ve eserlerinin Türkiye’de bilindiğini pek zannetmiyorum, ama yakından takip edilmesi gereken, önemli düşünürlerden birisi- 1985’te yazdığı makalede bir kavramsallaştırma geliştirdi: *Homo Occidentalis Economicus Axiomaticus*. Oryantal’in tam karşılığı *Homo Occidentalis*. Galtung bir Batı insan algılaması olup olmadığını ve varsa neye dayandığını altı parametreyle izah etti:

1. Batı insanının mekan algılaması,

2. Batı insanının zaman algılaması,
3. Batı'nın bilgi algılaması,
4. Batı'nın tanrı algılaması,
5. Batı'nın insan-insan ilişkileri algılaması,
6. Batı'nın tabiat algılaması.

Burada hepsini okumaya vaktimiz yetmeyecek ama bunlardan önemli olanlarından, Oryantalizm'i oluşturan entelektüel arka planı görebilmek için vurgulamakta fayda var:

1. "Mekan algılaması şudur." diyor Galtung: Batı ve özellikle Batı Avrupa ve Kuzey Amerika dünyanın merkezini oluşturur. Diğer bütün bölgeler bu ana bölgenin çevresini (*periferisini*) teşkil ederler. Yani bir merkez var bir de periferi var. Merkezdeki bu aktörler periferiyi şekillendirme imkanına, birikimine ve hakkına sahiptirler.

Bu yaklaşım Huntington'ın zihniyetini çok iyi izah ediyor. Huntington da "West and Rest (Batı ve Diğerleri)" ayrımı yapıyor. Bunlar her şeyi belirleyecek kudrete sahip.

2. İnsana bakışı: İnsan tabiata hakimdir.

3. İnsan-insan ilişkisine bakışı da bizim açımızdan ilginçtir. Galtung şöyle diyor: *Homo Occidentalis* şuna inanır: Bir grup insan diğerlerine göre daha üstündür. Bazı insanlar diğerlerine göre daha eşittir.

Mesela 19. yüzyılın sonlarında meşhur romancı Rudyard Kipling'in, "White Man's Burden (Beyaz İnsanın Sorumluluğu)" şeklinde bir kavramsallaştırmaya gitmesinde, "bütün dünyada beyaz insanın sorumluluğu vardır" fikrini işlemesinde, bu insan algılamasını çok iyi görüyoruz. Öyle resimler var ki onun romanları içinde, mesela "jungle (orman)" tasviri yapar: Batılı insan gelene kadar orman düzensizdir, maymunlar bir yerde, aslanlar bir yerde, düzensiz bir durum. Batı insanı tarih sahnesine çıkar, her biri bir hizaya girer; maymunlar bir hiyerarşide, aslanlar bir hiyerarşide, onu karşılarlar. Modern döneme, yakın döneme geldiğimizde, mesela Bush'un "Şer Eksen" tanımlamasında, bunun gerçek gerekçeleri olsa bile, düzen kuranlar ve bu düzeni yıkanlar, kozmosu ve kaosu temsil edenler şeklinde radikal bir kavramlaştırmaya girdiğini görmek mümkündür.

Tarih algılamasını da en çarpıcı atıfla, Toynbee'den naklen ifade etmeye çalışayım. Toynbee'nin bunu izah eden önemli bir kavramsallaştırması vardır: "egocentric illusion (ben-merkezci yanılsama)". Kendinizi merkeze alıyorsunuz, ben olarak bakıyorsunuz olaya ve karşı tarafı o yanılsama içinde görüyorsunuz. Şöyle diyor Toynbee: "Batı medeniyetinin, maddî alanda eriştiği âlemşümul başarıdan kaynaklanan yanılsamanın ötesinde, 'medeniyetin sade bizim içinde olduğumuz tek bir akışı vardır, ve diğerleri ya ona bağımlıdırlar ya da çöl kumları arasında kaybolmaya mahkumdurlar' varsayımını içeren tarihin birliği temelli yanlış kavramsallaştırması, temelde üç kaynağa indirgenebilir: Ben merkezci yanılsama, değişmeyen Doğu yanılsaması ve düz bir çizgi üzerinde seyreden ilerleme yanılsaması."

Bu noktadan oryantalist çalışmaların etkisine baktığımızda, bir grup insanın tarihin dışına itildiğini görüyoruz. Bu insanlar kendileriyle yabancılaşmaya başlıyor, konuşmanın başında, Siyasi Düşünce Tarihi ders müfredatıyla ilgili vurguladığım yabancılaşma durumu gibi. Birileri tarihin içine doğru gidiyor ve tarihin merkezine oturuyor, diğerleri de sürekli tarihin dışına doğru itiliyorlar. Çünkü onlar tarihin merkezine oturma hakkına çok sahip değiller.

19. Yüzyıla kadar, Batı dünyasının merkezde olduğu bir dünya algılaması yoktur. Mesela bugünkü için de kriter teşkil edecek şekilde Batı dünyasının en önemli şehirleri, Paris, Londra, Berlin gibi şehirler, 16. yüzyılda küçük ölçekli şehirler mesabe-

sindedir. Bir tarihçinin şehir tarihçiliği üzerine yaptığı bir çalışmada 1597 yılında dünyanın en büyük 10 şehrinin nüfusunu verir. En büyük şehir, tahmin edilebileceği gibi, İstanbul'dur, 850 bin nüfusla.

İkinci şehir Kahire'dir, 450 bin, yine Osmanlı içinde. Üçüncü büyük şehir Pekin'dir, nüfusu 300 bin civarında ve yine Batı dışında. Paris 100 bin nüfusla ilk ona bile giremez.

1597 için geçerli olan tablo bu, ama 1900'lere geldiğinizde sanki bütün tarih orada akmış gibi bir anlayış ortaya çıkıyor. Diğer bütün medeniyetler, geride kalan unsurlar olarak görülmeye başladığında, bu, birilerini tarihin dışına itiyor. Bu arada yeni kavramlar ortaya çıkıyor. Mesela ilk okuduğumda donup kaldığım bir örnek vardır. Önemli Fransız tarihçilerinden biri olan Jacques Pirenne, yine önemli medeniyet tarihi kitaplarından biri olarak kabul edilen *The Times History* isimli eserinde Batı ve Doğu kavramlarını bakın nasıl kullanıyor. İlk çağlara kadar gidiyor ve diyor ki: Fenikeliler Akdeniz'e açılıp Batı'yı keşfettiler. Batı dediği şey de o zamanın Fransa sahilleri. Halbuki o zaman medeniyet Fenike'dir ve o çağda Fransa'da bir şey olmadığı gibi Batı-Doğu diye bir ayırım da yoktur. Yine aynı kitapta diyor ki: Kartacalılarla İranlılar bir işbirliği yaptı ve bu Doğu Bloku'nu oluşturdu; Sicilyalılar da Atinalılarla işbirliği yaptı, bu da Batı Bloku'nu oluşturdu. Bugün oluşmuş imajları tarihe doğru geriye aktarıyorsunuz ve derinliğine bir tarih oluşturuyorsunuz. Bu tarih Batı'da akan bir tarih oluyor ve sizin için ontolojik bir anlamlılık dünyası oluşturuyor. Diğer her şey tarihten kopmaya başlıyor.

Bu noktada şöyle bir mukayese yapılabilir: Kınalızâde'nin *Ahlâk-ı Alâî*'sini ile Makyavel'in *Prens*'ini örnek alalım. Bu iki eser hemen hemen aynı dönemde ve aynı saikle, zamanın prensine ve sultanına siyasî tavsiyelerde bulunmak için yazılmışlardır. Makyavel'in kitabında Roma ve Kilise tarihi hariç hiçbir referans yoktur. Kınalızâde ise tam tersine bir durum sergiler: Birkaç sayfada bir Sokrat, Eflatun, Aristo, üstelik dışlayarak değil, onlardan örnek vererek. Biraz ilerliyorsunuz İran, eski İran dinlerinden ve İran hükümdarlarından örnekler, Hint hükümdarlarından örnekler.

Şimdi öyle bir tablo çıkarılıyor ki, İslâm sanki bütün medeniyetlerle çatışıyor-muş ve bütün medeniyetler tarafından dışlanmış gibi; buna karşılık Batı da bütün dünyayı temsil ediyor gibi yansıtılıyor. Halbuki 16. yüzyıldaki algılama böyle değildi. Aksine bütün medeniyet havzaları İslâm'ın içindeydi.

Bu anlamda en iyi tespit yapan, Doğu'ya ve özellikle İslâm'a en objektif yaklaşan oryantalistlerden biri Marshal Hodgson'dur. Yazdığı son önemli eserlerinden birisi, *Rethinking World History* (Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek) Türkçe'ye de tercüme edildi. Orada şunu söyler: 16. Yüzyıl aslında İslâm dünyası onun içinde de Türklerin egemen olduğu bir yüzyıldır. Bütün medeniyet havzalarında, Batı'da Osmanlı, ortada Safevî, Doğu'da da Hint-Babür Devleti egemenliği var. Bütün bu havza hemen hemen İslâm'ın egemenliği altında. 1780'den itibaren Hint'in düşmesiyle birlikte, bu algılama değişir.

Yoğunlaşan arka planla Batı, tarihin merkezine yerleşti, biz de tarihten koptuk. Biz şimdi bir İslâm tarihi çalışması yapsak, daha arındırılmış alanlarda kalıyoruz, diğer medeniyetlerle olan ilişkiyi hemen hemen hiç anlatma gereksinimi hissetmiyoruz. Batılılar ise İslâm tarihini, insanlık tarihinden ayırmış gibi anlattılar. Üstelik bunu bir aktarım kültürü olarak tanıttılar, yani İslâm medeniyetinin özgün bir düşünce tarihi olmadığı, Yunan'dan alıp Batı'ya aktardığı şeklinde –hatta bu yüzden kısmî bir minnettarlık içinde-. Bu yaklaşım öylesine sonuçlar doğurdu ki, kendi birikimimizi anlamamızı da güçleştirdi. Önce ortaya çıkan o anlayışları sarsmak gerekti. Bu bence

oryantalist çalışmaların ortaya çıkardığı bir ontolojik yanılsama alanı. Burada da bizim ciddî bir yüzleşmeyi ve hesaplaşmayı kendi içimizde de oryantalist çalışmalarla da, gerçekleştirmemiz gerekiyor.

Dört beş sene önce Batı ve İslâm algılamalarının karşılıklı olarak düzeltilmesine yönelik bir yuvarlak masa toplantısında naçizane karşı bir tez ileri sürmeye çalışmış-tım: "Esas olan kendi kendimizi algılama biçimimizi değiştirmek." Yani Batı'nın beni nasıl algıladığından, benim Batı'yı nasıl algıladığımdan daha önemli olan soru, bizim kendimizi nasıl algıladığımız ve Batı'nın kendisini nasıl algıladığı sorusudur. Batılılar öncelikle bu algılama biçimini değiştirmedikçe, kendileri lehine bütün insanları tarih dışına itme yanlısını düzeltmedikçe bir diyalogun, bir kozmosun, bir düzenin oluşması çok zor. Bizim de kendi algılamamızı yeniden inşa etmemiz gerekiyor. Oryantalistlerin bize bakışlarını eleştirelim, onlara dönük tezler üretelim, ama bir taraftan da, kendi kendimizle ilgili algılamamızı yeniden inşa edelim.

ii. Epistemolojik Kaynak

Bunun önemli ikinci sonucu yani buradan çıkacak ikinci önemli alan, bilgi paradigmasıyla ilgilidir. Çizgisel zaman anlayışı öylesine bilgi üretti ki, tarihin sonunda olan medeniyet geriye dönüp bütün medeniyetleri belirlediği gibi zaman anlayışımızı, zaman idrakimizi de değiştirdi. Galtung da bunu söyler: Batı'nın zaman idrakinde, sonda olan ve hakim olan Batı, bütün zamanı geçmişe ve geleceğe dönük olarak belirleme kudretine de sahiptir. Aslında *tarihin sonu* kavramı, bunu yansıtır. Ve tarihin sonu kavramı bu anlamda, *Homo Occidentalis*'in bir merkezden insanlığın tarihini biçtiği için oryantalist bir tanımlama gibi de görülür. Aslında bu, bütün siyasal egemenliklerin düştüğü türden bir yanılsamadır, zira ben şöyle bir kıyas içinde bunu anlayabileceğimizi zannediyorum: Biz de *Devlet-i Ebed-müddet* demiştik. *Devlet-i Ebed-müddet* demek de bir anlamda *tarihin sonu* demek. Öyle bir devlet kurdum ki, artık o devlet ebediyete kadar sürecek, demek, tarihin sonunu ben getirdim demek. Genellikle hakim medeniyetler güçlerinin zirvesinde oldukları dönemlerde böyle bir anlayışa, zamanı bitirdikleri gibi bir anlayışa girerler, fakat o sırada da zaman akmaktadır, başka yerlerde de akmaktadır. Aslında İslâm dünyası düşünsel canlılığı, Türkiye de içinde olmak üzere, katlanarak artmaktadır. Önümüzdeki dönemde de bu artmanın sürmesi beklenir. Çünkü Osmanlı o sözü söylediğinde İngiltere'de bir taraftan iç savaş vardı, ama bir tarafta da bunalımın olduğu yerde canlılık olur, canlılığın olduğu yerde de fikir üretilir.

Bu çerçevede detayına girmeden Oryantalizm'e zemin teşkil eden, Edward Said'in de haklı bir şekilde referansta bulunduğu, bir anlamda kullandığı, Foucault'nun "bilgi-güç denklemi"ne işaret etmek lazım. Foucault, o meşhur teorisinde, bilginin soyut ve dışarıda bir şey olarak algılanamayacağı ve doğrudan güç konfigürasyonu ile izah edilebilecek olan, bir anlamda sonuç olduğu kanaatindedir. Bunu Oryantalizm'e aktardığımızda şu anlama geliyor: Gücü elinde tutan bilgiyi de üretiyor, ve o bilgiye dayanan yeni bir insan tipi de üretiyor. Bilginin standartlaşması anlamında bence Oryantalizm'in ciddî sonuçları oldu. Thomas Kuhn'un tabiriyle, Oryantalizm kendi *paradigmasını* ve kendi ders kitaplarını oluşturdu. Şimdi İslâm düşünce tarihi ders kitaplarına baktığımız da, ister Türkiye'de üretilmiş olsun ister Arapça literatürde üretilmiş olsun, birçoğunun kullandığı temel ayırım, De Boer'un ilk yazdığı İslâm Felsefesi tarihinde kullandığı tasniftir. Batı'daki o kategorik ayırımla kelim, teoloji, mistisizm ve felsefe ayırımı, sanki İslâm tarihinde de bu şekilde tezahür etmiş gibi aktarılmıştır. Ve bizdeki kelim, felsefe ve tasavvuf arasındaki iç içe geçişler neredeyse bu anlamda anlaşılamaz bir noktaya getirilmiştir. Bu ders kitapları yeni zihinler üretiyor. Oryantalist kaynaklar kullanıldıkça ve eleştirel bir açıdan ele alınmadıkça bu

zihinler -konuşmanın başındaki anekdotta olduğu gibi- kendi insanımızı bizim kültürümüze yabancılaştırmaya başlıyor. Bu sebeple bugün en acil yapılması gereken bu ön yargılardan arınmış yeni ders kitapları ve yeni paradigma ürünlerinin ortaya konmasıdır.

iii. Aksiyolojik Kaynak

Bu bilgi paradigmasının değere yansması nasıl oluyor? Yepyeni kavramlar ortaya konuyor ama bu kavramlar çoğu zaman araştırılan medeniyetin o kavramları nasıl kullandığına bakılmaksızın, tercüme zorlukları da içinde olmak üzere, yeni bir anlayış alanı, yeni normlar oluşturuyor. Bu normlara ek olarak kategoriler de oluşuyor. Yine ilk okunduğunda bir Müslüman'ın fark edeceği bir çelişki olarak söyleyeyim, Maks Horten'in İslâm düşüncesiyle ilgili yazdığı eser, 1900'lerin başlarında, zannediyorum 1913-1914 yıllarında basıldı. Makalelerinde, tevhid anlatılırken İngilizce uzaklık-mesafe anlamında bir tabir kullanması çok ilginçtir. Şimdi ben size göre daha uzaksam, böyle bir mesafe farklılığı ile izah edilebilecek, daha çok fizikî şeyler için kullanılacak bir İngilizce tabir. Tevhiddeki tenzih prensibi bu şekilde izah edilebilecek bir şey değil. Hegel'in İslâm'la ilgili yaptığı ve bütün bu arka planı yansıtan yorum o derece basit bir mantık ki, sofistike bir monoteizm öngörüyor. Yani tevhid prensibinin onun zihnindeki yansıması, bizdeki gibi olmuyor. Aktarıldığı zaman, Hristiyanlıkta Hz. İsa'ya biçilen rol gereğince ortaya çıkan o soyut düşünce, İslâm'da gelişme şansı bulmuyor, gibi bir durum ortaya çıkıyor. Bu tercümelerde tabii olarak zuhur eden bu anlayışlar, bazen de bilinçli olarak yeni kategorilerin ortaya çıkmasına yol açıyor. Biraz önce zikrettiğimiz İslâm düşünce tarihinde ortaya çıkan kategorileştirmeler gibi, bir müddet sonra kendi kendini teyit ve ispat eder hale geliyor. Beş tane referans arka arkaya zikredildiğinde, bu, artık bir kişinin yaptığı yorum, bir kişinin geliştirdiği analitik çerçeve olmaktan çıkıyor, o disiplinin, İslâm düşüncesinin temel kategorileri haline geliyor ve herkes o kategoriler etrafında düşünmeye ve o kategorilerin çerçevesinden çıkamamaya başlıyor. Bunun ortaya çıkardığı başlı başına bir değerler alanı var ve bu zihnî imajlar biraz önce bahsettiğimiz yabancılaşmayı destekleyecek şekilde aksiyomlar üretiyor.

iv. Siyasal Kaynak

Nihayet son alan olan siyasal noktada da bu sefer Edward Said'in *Oryantalizm*'de doğru bir referansla ele aldığı ve kullandığı, Gramsci'nin hegemonyayla kültür arasında kurduğu ilişki öne çıkıyor. Gramsci, bunu Marksist bir perspektifle ele alır ve der ki: Kapitalist sınıf kendi entelektüelini üretir. Entelektüel, kapitalizmin menfaatleri doğrultusunda bir egemenlik alanının oluşmasına yardımcı olur. Oryantalizm de bir anlamda kendi entelektüelini üretiyor ve üretilen bu entelektüel o sömürgeci dönemde bir ara unsur olarak belli bir siyasal misyon da üstlendi. 19 Yüzyıl Batı sömürgeciliği bu anlamda Batı tarih yazımıyla paralel seyretti. Ve Batı tarih yazımında bilgi öyle alanlarda kullanıldı ki, bu noktada mesela hiç alakasız gibi görülen bir alan söylenebilir. Darwinizm biyolojik bir felsefe, ama sosyal Darwinizm haline geldiğinde bütün tarihî ve sosyal gelişmeleri, Batı insanında biten bir süreç olarak ve bunu da biyoloji ile izah eden bir süreç olarak algılanmaya başlıyor. Biraz daha geliyor ve bunu da jeopolitiğe uyguladıklarında Hitler'in kullandığı *Lebensraum* (hayat alanı) diye bir kavram çıkıyor, yani nasıl canlılar mücadele ederken diğerlerinin hayat alanını daraltmak durumunda kalıyorlarsa Alman ırkı da tabii gelişmesi, organik gelişmesi için diğer toplumların hayat alanına girebilir ve bu da sosyal Darwinizm ile bilimsel meşruiyet kazanabilir. Aynı dönemde bir oryantalist çalışmanın yapıldığını düşünün, böyle bir çalışma Doğu'ya dönük egemenlik alanının yayılmasına entelektüel bir zemin hazırlar.

Entelektüeller, bu anlamda sömürgeci Oryantalizm'in öncü gücü haline geliyorlar. Bu oryantalistlerin içinde, o zaman misyonerler de vardı.

Huntington'da olduğu gibi birçok sosyal bilimci Batı-dışı toplumların nasıl bir sosyal evrim yaşadıklarını anlamaya çalışırken aslında sosyal evrimin modernleşme teorileriyle o toplumların Batı eksenli tarihe nasıl eklemleneceklerini de araştırıyorlardı. Bu anlamda da kültürden bağımsız bir bilimsel alanın varlığını iddia etmek zor. En çarpıcı ve bence en olumsuz sonuçları görülen, 1980 sonrası Oryantalizm'dir. Bu dönem oryantalistlerinin birçoğu -ilk oryantalistlerin aksine- zihnî ve entelektüel kaygıdan uzak, son derece pragmatik bir siyasal misyonla çalışmalar yaptılar. En kötü örneği Daniel Pipes'ta görülür. 1970'li yılların ortasında yazdığı kitapla birçok batılının zihninde zararlı tohumların ortaya çıkmasına sebep oldu. 11 Eylül'den sonra Daniel Pipes'ın yazdıklarına baktığınızda ürperirsiniz. Nasıl bir bilim adamı bunları söyler! 11 Eylül'den iki ay sonra bir dergide çıkan yazısında diyor ki: Müslüman olduğu görüntüsü veren her hangi birini hiçbir gerekçe göstermeden polis arayabilmeli, sorguya çekebilmeli ve bu da insan haklarına aykırı görülmemeli. Çünkü kolektif güvenlik kişisel güvenlikten önce gelir. Ayrıca bunun İslam'a karşı olduğunu da düşünmeyin. Çünkü burada potansiyel bir şeyi engelleme çalışması vardır. Bunu sözlerin sahibi Daniel Pipes, Yahudi kökeni dolayısıyla Filistin meselesinde son dönemlerde daha da kötü ve olumsuz şeyler yazdı. Entelektüel alanda televizyonlara çıkarak bir imaj oluşturuyor. İşte en kötü Oryantalizm, bunu körükleyen Oryantalizm oldu. Ve bu dönemlerde de, bunu yapanlar, bu Oryantalizm'i besleyenler, imaj kazandıran bir atmosfer içinde bulunuyorlar.

III. GELECEK PROJEKSİYONLARI

Şimdi son olarak, bütün bu birikim üzerinde gelecek ile ilgili neler söyleyebileceğimize bakalım.

i. Birincisi, Batı ve İslâm dünyası, iki statik dünya değildir, Batı da hızlı değişiyor, hızlı bir dönüşüm yaşıyor; İslâm dünyası da hızlı bir dönüşüm yaşıyor. Sürekli yenilenen, sürekli değişen iki dünyadan bahsediyoruz. Artık stratejik bir algılamayla olaylara bakamayız. Batılılar da bakamaz, biz de bakamayız. Batılılar da kafalarındaki, 19. yüzyılın ortalarında, sonlarında yazılmış, oryantalist bir kitabın algılamasıyla İslâm'a bakamazlar; bakarlarsa hataya düşerler. Hatta 1970'li yıllarda yazılan kitaplarla yetinemezler. Biz de Batı'yı tek ve statik bir dünya olarak göremeyiz. Şimdi şu soruyu da kendimize sormak durumundayız: Bu kadar oryantalist çalışma ve bu kadar arka plan var. Bizde ne kadar oksidentalist çalışma var, yani Batı eksenli, Batı'ya dönük çalışma var? Amerikan toplumunu ne kadar tanıyoruz? Almanya'da yaşayan 2,5 milyon insanımız var, Alman toplumunu ne kadar tanıyoruz? Hangi Alman düşünürü etrafında, oryantalistlerin Müslüman düşünürleri hakkında yaptıkları kadar çalışma yaptık! Hangi batılı düşünce ekolü üzerinde batılı kaynakları kullanarak bir yorumlama, o kavramları tekrar inşa etme konusunda çaba gösterdik. Onların yaptığı gibi, bunlar olmadan, Oryantalizm'den şikayet, hakkımız değil. Çok ciddî bir meydan okumayla karşı karşıyız. Yani bu kısa dönemde halledilecek bir problem de değil. Bir konferans başlatır, tetikler, bu konferansların artması lazım. Ama her şeyden önce olaya bakışımızı, zihniyetimizi değiştirmemiz lazım. Önümüzdeki dönem, geçen dönemlere göre çok daha çetin olacak. Ve bu çetinlik eskiden olduğu gibi askerî güçle ilgili olmayacak. Şeyh Şamil Ruslara 30 sene askerî yolla direnebildi. Biz İstiklal Harbi'ni büyük güçlere karşı yapabildik. Askerî mücadelede nihaî taraflar bellidir. Sizin zihniyetiniz

üzerinde bir transformasyon gerçekleşmedikçe, onu -tabiri caizse- def edebilirsiniz. İslam Dünyası üç büyük meydan okuma gördü:

- i. Haçlılar,
- ii. Moğollar,
- iii. Batı sömürgeciliği.

Haçlılar ve Moğollar çok kısa sürede tesirsiz hale geldi. Hatta, Hindistan'da İslâm'ın yayılması ya da Tataristan'a doğru gitmesi büyük ölçüde Moğolların tesiriyle oldu. Ama Batı sömürgeciliği, bununla birlikte gelen Oryantalizm ve onun arkasındaki tarihî arka plan çok daha kalıcı tesirler yaptı. Çünkü zihniyetimiz dönüştürmeye başladı, kendimize olan güvenimizi ortadan kaldırdı, tarihte var olup olmadığımız konusundaki bilincimizi yok etti, alternatif kaynaklarımızı kurutmaya başladı. Öyle bir Türk aydını çıkıyor ki, bırakın İslâm kaynaklarına, Hint kaynaklarına, 19. yüzyıl Osmanlı kaynaklarına bile referans yapma ihtiyacı duymuyor. Dîvân edebiyatının lise müfredatından kaldırılmasına kadar gelen tartışmaları hatırladığımızda böyle çetin bir döneme çok hazırlıksız girdiğimizi görürüz. Bu hazırlığı yapacak olanlar da, üniversite kurumlarıdır, araştırma kurumlarıdır ve özellikle bu alanda, Oryantalizm'in İslâmiyet konusundaki çalışmalarında İlahiyat fakülteleridir. Bu özel misyonu uygulamaya ihtiyacımız var.

ii. İkincisi, iki statik dünya yok, artık sürekli değişen ve sürekli nabzını tutmak zorunda olduğumuz bir dünya var. Kendimizi buna hazırlamalıyız. 11 Eylül'den sonra yeni bir dönemde, bu dünya hem olumsuz yönüyle düşmanlıklar üretti, hem de olumlu yönüyle ilgi üretti. Amerika'da olduğum sırada bir gösteriye denk geldim. Küreselleşme yanlıları ve Filistinliler birlikte İsrail'i protesto ettiler. Washington'da ondan 15 gün önce de Yahudilerin gösterileri vardı. Bu çarpıcı iki tabloyu televizyondan seyretme imkanı buldum. Orada Yahudilerin gösterisinde, sadece beyaz Amerikalı ve Yahudi göstericiler var, ama Filistinlilerin gösterisinde her renk ve her tonda insan var. Yani, sadece Araplar değil, Latin Amerikalılar, Amerikalılar, hatta Çinliler, hatta Yahudiler. İsrail'in tavrını benimsemeyen Yahudiler özel kıyafetleriyle gelip katılmışlardı. Yoğun bir ilgi var ve bizim bu anlamda artık geleceğe dönük bakışımızda değişiklikler yapmamız gerekir. Hatta sadece Oksidentalizm yapmamız da yetmez. Bir anlamda, bizim de, Batılı anlamda ama kendi perspektifimizle Oryantalizm yapmamız gerekecek. Yani Hint ve Çin'i yeniden tanımamız, onlarla olan ilişkilerimizi yeniden gözden geçirmemiz gerekecek. Niye, çünkü şu anda dünyanın beş büyük ekonomisinin üç tanesi Batı-dışı ekonomi. Birincisi, Amerika; ikincisi: Çin; üçüncüsü, Almanya; dördüncüsü Japonya; beşincisi, Hindistan.

Biz eğer İslâm medeniyeti olarak, Batı-Doğu arasındaki gerilimde bir misyon üstleniyorsak bir yönümüzle Batı çalışmalarına, diğer yönümüzle Çin ve Hint çalışmalarına yer vermemiz gerek. Yani eğer Hindistan'ı anlayacaksak, Hint'le diyaloga gireceksek yeni bir el-Bîrûnî çıkarmamız lazım. Kendimizi bu döneme, bu donanıma, hazırlamamız gerekecek. Bu hazırlık için de, dört -diyeceksiniz ki iki, dört diye diye artıyor; bu dört son dört(!)-, dört tane temel prensip tavsiye ve teklif etmeyi, paylaşmayı düşünüyorum.

i. Birincisi, Batı merkezli ve siyasî içerikli Oryantalizm'le yeniden yüzleşmek, derinlemesine yüzleşmek; detay okumalarla değil, hatta korkuyla ya da nefretle de değil, ne dendiğini anlayarak ciddi bir yüzleşme içine girmek şart.

ii. İkincisi, bu yüzleşme yetmez; alternatif bir yaklaşım da geliştirmek gerek. Bu yaklaşım da eskiden olduğu gibi, bir oryantalist ekolün önemli bir kitabını okuyup onun tesirinde kalarak, onu bize aktarma şeklinde bir yaklaşım olmamalı. Bu da yapı-

labilir; bunda da açıkçası bir problem görmüyorum. Eğer, içeride canlılık doğuracaksa. Genelde bizde olan, 19. yüzyıl sonralarında Fransa'daki akımların bize yansıması gibi yaklaşımlarla da yetinmemek zorundayız. Kendimizi tarihin içinde alternatif bir tarih anlayışını da barındıracak bir şekilde bir özne kabul etmeliyiz. Bir özne olup Batı'yla ve Batı'nın entelektüeliyle yeni bir etkileşim alanı, yeni bir ilişki içine girmeliyiz. Ama bu ilişki bu sefer etken bir oryantalist ile edilgen bir Doğu arasında değil de; özne, kendi medeniyeti içinde kendi doğrularını savunan bir Batılı bilim adamı ile kendisi de özne olduğu bilincinde olan, bir varoluş sıkıntısı çekmeyen, kaynaklarına güven duyan, ayakta durabilen, onun normlarını hiç çekinmeden ortaya koyabilen, onun kavramsallaştırmalarını, kategorilerini yeniden oluşturabilen ve gerekirse orada ortaya çıkabilecek siyasal yüzleşmelerin her türlüşüne de hazır olabilecek bir Doğulu bilim adamı arasında olacaktır.

Tarihte ilk defa, ki bu çok önemlidir bizim için, Müslümanlar çoğunluklar halinde, büyük sayılar halinde azınlık olarak yaşıyorlar. Biz hiçbir zaman kişisel azınlık, tekten azınlık gruplar dışında gayrimüslim idareler altında azınlık olarak yaşamadık. Bugün ise Amerika'da, Almanya'da, Fransa'da Müslümanlar ikinci büyük dinî topluluk. Şu anda dünyada yaşayan Müslümanların 1/3'ü azınlık durumunda. Bu azınlıkların kendi bulundukları medeniyetle, kültürle hesaplaşmaları var. Bunlar da yeni insanlar üretecek. Yani, Amerika'da iki nesil sonraki insanlar çok daha farklı alternatifler üretecek. Bu da yeni bir etkileşim getirecek. Ama bu etken ile edilgen, özne ile nesne arasındaki bir iletişim değil, şahsiyetli ve onurlu, iki veya daha çok öznenin ilişkisi haline gelecek. Bu özneyi biz çıkarmak zorundayız. Üniversiteler olarak, hocalar, akademiyalar olarak yeni nesilleri bu bilinçte yetiştirmek zorundayız. Bu özneyi çıkardığımızda Oryantalizm bizim için bir tehdit olarak görülmemeye, bilakis bir ilgi alanı olarak görülmeye başlayacak. En fazla ilgilenmemiz gereken bir alan haline gelecek. Bu çerçevede kendimizi ve öğrencilerimizi, çevremizi, genelde Türkiye'yi ve İslâm Dünyasını, asıl 10 sene, 20 sene sonrasının gelecek projeksiyonları içinde, bu meydan okumalara hazır olarak yetiştirmek zorundayız.

Bütün bu gelişmelerde, Türkiye'nin çok özel bir konumu var. Ve bu özel konum içinde de bizim yüklenmemiz gereken sorumluluklar var. Cesurca, özgüven içinde, ama bir anlamda bütün külliyat ile hesaplaşırken, mütevazı bir hesaplaşmanın, bir yenilenmenin, bir açılımın da içinde olmamız lazım. Ben bu tür konferansların tümünü böyle bir açılım olarak görüyorum. Gelecek nesiller buna ihtiyaç hissedecektir. İslâm medeniyetinin varoluşu ancak bu şekilde söz konusu olabilecek ve İslam medeniyeti ancak böyle kaim olacaktır. Zamanlaması dolayısıyla, sayın Dekanımız başta olmak üzere, Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni, tertip heyeti ve katılımcıları tebrik ediyorum. Gerçekten önemli bir konuyu tekrar açtılar, getirdiler. Hem konferansın başarılı olmasını, hem de gelecekteki bu hesaplaşmalardan yüz akı ile çıkmamızı diliyorum. Teşekkür ederim.